

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za psihologiju

**ELEKTRONSKO NASILJE NA DRUŠTVENIM MREŽAMA
MEĐU DJECOM I ADOLESCENTIMA**

Završni magistarski rad

Student: Svetlana Balta

Mentor: doc. dr Amela Dautbegović

Sarajevo, 2019. godine

Sadržaj:

1. Uvod	1
2. Elektronsko nasilje	3
<i>Definicija elektronskog nasilja</i>	<i>3</i>
<i>Oblici elektronskog nasilja</i>	<i>5</i>
<i>Razlike između elektronskog nasilja i tradicionalnog vršnjačkog nasilja.....</i>	<i>9</i>
3. Rizici i negativne posljedice nekontrolisane upotrebe interneta	10
4. Uloga roditelja i nastavnika u adekvatnom reagovanju na elektronsko nasilje.	13
5. Načini zaštite privatnosti na internetu.....	17
6. Programi prevencije elektronskog nasilja.....	21
<i>KiVa program</i>	<i>22</i>
<i>ConRed program.....</i>	<i>22</i>
<i>Program prevencije „Medienhelden“</i>	<i>24</i>
<i>Program prevencije „Peer- led Model“</i>	<i>25</i>
7. Zaključak.....	28
8. Literatura	30

ELEKTRONSKO NASILJE NA DRUŠTVENIM MREŽAMA MEĐU DJECOM I ADOLESCENTIMA

Svetlana Balta

SAŽETAK

Korištenje interneta od strane djece i mladih ima brojne prednosti, ali nosi sa sobom i nove vrste rizika i nasilja. Mladima su na ovaj način pružene nove mogućnosti učenja, zabave, razvijanja kreativnosti i vještina komuniciranja. Pored raznovrsnih usluga dostupnih na internetu, značajan segment zauzimaju društvene mreže, naročito popularne među mladima. Pored neospornih beneficija koje djeca i adolescenti uživaju koristeći društvene mreže postoji i niz negativnih posljedica. Vidljivi su problemi u komunikaciji i ponašanju, dok neinformisanost o mogućnostima zaštite ličnih podataka rezultira narušenom privatnošću. Glavni cilj ovog rada je sistematizirati postojeća saznanja o elektronskom nasilju na društvenim mrežama među djecom i adolescentima. U okviru rada je operacionalizovan termin elektronsko nasilje, te je ukazano na negativne posljedice nekontrolisane upotrebe interneta. Neke od njih su: depresija, loš akademski uspjeh, nisko samopouzdanje, povlačenje, beznadežnost, pa čak i suicid. Takođe, u okviru rada će se ukazati na ulogu roditelja i nastavnika u prevenciji elektronskog nasilja. Nastojat će se odgovoriti na pitanja koja se tiču načina zaštite privatnosti na internetu kao i programa prevencije elektronskog nasilja. S obzirom na to da se sve češće javljaju slučajevi elektronskog nasilja kako u školi, tako i izvan školskog konteksta, neophodno je ozbiljno pristupiti ovom problemu, te kreiranju adekvatnih programa prevencije. Da bi se postigla efikasnost programa prevencije veoma je bitna saradnja roditelja i osoba uključenih u nastavni proces, kao i to da se sa djecom gradi odnos povjerenja i da ih se ohrabruje da prijave slučajeve elektronskog nasilja. U radu će biti predstavljeni pojedini programi prevencije, koji su se pokazali efikasnim, a to su: KiVa program, ConRed program, Program prevencije „Medienhelden“, te Program prevencije „Peer- Led Model“.

Ključne riječi: djeca, adolescenti, internet, društvene mreže, elektronsko nasilje, porodica, škola, zaštita privatnosti, programi prevencije

1. Uvod

Upotreba interneta je sastavni dio svakodnevnog života pojedinaca u savremenom društvu bez obzira na spol, dob, stepen obrazovanja i socio-ekonomski status (Dinamjued i Kulachai, 2017). Internet je postao jedan od najzastupljenijih načina komuniciranja kako među odraslima, tako i među djecom i mladima. Broj korisnika interneta se povećava iz dana u dan, kako u svijetu, tako i u Bosni i Hercegovini. Statistički podaci u Bosni i Hercegovini u vezi sa stopom korištenja interneta za 2016. godinu iznose 82, 39 % (RAK, 2017).

Korištenje interneta od strane djece i mladih ima brojne prednosti, ali nosi sa sobom i nove vrste rizika i nasilja. Mladima su na ovaj način pružene nove mogućnosti učenja, zabave, razvijanja kreativnosti i vještina komuniciranja. Iz ove perspektive, upotreba interneta ima pozitivan uticaj na razvoj elektronskih vještina, koje su mladima neophodne za život u savremenom društvu (Kuzmanović i sar., 2016).

Pored raznovrsnih usluga dostupnih na internetu, značajan segment zauzimaju društvene mreže, naročito popularne među mladima. Društvene mreže se definišu kao usluge na internetu putem kojih pojedinci mogu da kreiraju vlastiti profil u okviru određenog sistema, izaberu druge osobe u svoju listu kontakata sa kojima dijele sadržaje, te da objavljuju i prate objave drugih korisnika. Za adolescente, profili na društvenim mrežama imaju mnogo veći značaj i svrhu, a ne samo funkciju uspostavljanja komunikacije. Društvene mreže su za mlade način na koji se socijalizuju, grade lični identitet i ostvaruju nezavisnost, a isto tako i indikatori slobode i sredstvo za izražavanje mišljenja i emocija (Boyd i Ellison, 2008).

Adolescencija je značajan period u životu svakog pojedinca, koji nosi sa sobom brojne promjene i izazove. Promjene se odnose na emocionalni, kognitivni, fizički, psihosocijalni i seksualni aspekt ličnosti. U ovom periodu, mladima je veoma bitna vršnjačka grupa i prihvaćenost od strane iste. Kroz vršnjačku grupu, zadovoljena je potreba za pripadanjem, te učenici na taj način dobijaju podršku, ohrabrenje i savjete. Isto tako, zbog izražene potrebe da budu prihvaćeni, mladi su podložni konformizmu, te pritisku od strane vršnjaka (Bišćan, 2015).

Kroz interakciju adolescenti razvijaju socijalne vještine, te grade kompleksnije odnose sa vršnjacima. Mladi u ovom periodu imaju izraženu želju za širenjem kruga prijatelja, što im je putem društvenih mreža u velikoj mjeri olakšano. Iz tog razloga, djeca i adolescenti često stupaju u kontakt sa nepoznatim osobama iz virtuelnog svijeta, a veliki broj njih se olako odlučuje i na susret u realnom svijetu. Na ovaj način se izlažu riziku i potencijalnoj opasnosti (Capurso i sar., 2017).

Sveprisutna pojava je da djeca provode slobodno vrijeme u svojim domovima, dopisujući se na društvenim mrežama, što se često negativno odražava na školski uspjeh, sportske aktivnosti i kvalitetno provođenje vremena sa porodicom i prijateljima (Kušić, 2010). Upotreba društvenih mreža postala je ključna za povezivanje mladih i razvoj društvenosti, te nametnula nove obrasce ponašanja. Mladi na ovaj način mogu da upoznaju vršnjake sa istim ili sličnim interesovanjima u svojoj sredini. Takođe, korištenjem društvenih mreža mogu da upoznaju pripadnike različitih kultura, sa kojima mogu da dijele korisne sadržaje i na taj način stiču prijatelje širom svijeta, te koriste i usavršavaju znanje stranih jezika (Carević, Mihalić i Sklepić, 2014).

Pored neospornih beneficija koje djeca i adolescenti uživaju koristeći društvene mreže postoji i niz negativnih posljedica. Vidljivi su problemi u komunikaciji i ponašanju, dok neinformisanost o mogućnostima zaštite ličnih podataka rezultira narušenom privatnošću. S druge strane, djeca nemaju kvalitetno organizovano slobodno vrijeme. Druženje u realnom svijetu često zamjenjuju druženjem u virtuelnom svijetu. Jedna od negativnih posljedica je i da je sve izraženiji problem pismenosti mladih, budući da često prave pravopisne i gramatičke greške, a nerijetko i skraćuju riječi radi bržeg kucanja, te koriste skraćenice na engleskom jeziku, a takav način izražavanja počinju da primjenjuju i u školskom kontekstu (Kušić, 2010).

Prihvaćenost i masovno korištenje interneta kao novog vida komunikacije nosi sa sobom sigurnosne izazove kojima je izložena cijela populacija, a posebno djeca, koja su ujedno najvulnerabilnija kategorija. Rezultati istraživanja sprovedenih u Bosni i Hercegovini pokazuju da su učenici završnih razreda osnovne škole često izloženi elektronskom nasilju, ali i da se često nađu u ulozi nasilnika (Muratbegović i sar., 2016).

Glavni cilj ovog rada je sistematizirati postojeća saznanja o elektronskom nasilju među djecom i adolescentima. Takođe, u okviru ovog rada će se ukazati na važnost podrške od strane roditelja, kao i osoba uključenih u nastavni proces. Biće prikazane mjere i programi prevencije elektronskog nasilja.

U okviru ovog rada biće ponuđeni odgovori na sljedeća pitanja:

1. Operacionalizirati termin elektronsko nasilje?
2. Rizici i negativne posljedice nekontrolisane upotrebe interneta?
3. Uloga roditelja i nastavnika u adekvatnom reagovanju na elektronsko nasilje?
4. Načini zaštite privatnosti na internetu?
5. Programi prevencije elektronskog nasilja?

2. Elektronsko nasilje

Definicija elektronskog nasilja

Elektronsko nasilje je relativno nov fenomen, koji zaokuplja sve veću pažnju javnosti (Sahin, 2012), a odnosi se na zlostavljanje putem elektronskih medija (Froeschle i sar., 2008). Pomenuti fenomen definisan je kao zlonamjerna i često ponovljena upotreba informaciono- komunikacijskih tehnologija od strane pojedinca ili grupe kako bi prijetili, uznemirili, povrijedili, ponizili ili nanijeli štetu drugoj osobi koja se ne može lako odbraniti (Cetin, Yaman i Peker, 2011).

Neki autori definišu elektronsko nasilje kao agresivno, namjerno i opetovano uznemiravanje usmjereno prema grupi ili pojedincu, putem mobilnih telefona ili drugih elektronskih medija (Smith i sar., 2008, str. 376)

Posljednjih godina sve više su zabilježeni oblici zlostavljanja putem elektronskih uređaja, posebno mobilnih telefona, a istraživači su sve ove oblike nasilja zajedničkim imenom nazvali elektronsko nasilje (Smith i sar, 2008).

Osim termina „elektronsko nasilje“, u literaturi se koriste i nazivi: digitalno nasilje, nasilje na internetu, onlajn nasilje, sajber nasilje, maltretiranje u digitalnom svijetu itd. (Kuzmanović i sar., 2016). Stopa elektronskog nasilja je porasla kako je porasla i upotreba mobilnih telefona sa pristupom internetu od strane mladih, a posljedično i korištenja društvenih mreža (Kušić, 2010).

Djeca i adolescenti koji koriste internet kod kuće su više uključeni u elektronsko nasilje kao nasilnici i/ili žrtve od mladih koji ne koriste internet u kućnom okruženju. Ovi autori su, takođe, pretpostavljali da mladi koji su žrtve tradicionalnog vršnjačkog nasilja mogu vršiti nasilje nad drugima putem interneta, kao kompenzaciju i osvetu, smatrajući elektronski vid nasilja manje opasnim od direktnog (Mitchell, 2004; prema Smith, 2008). Međutim, ova hipoteza nije potvrđena, nego samo da su žrtve tradicionalnog vršnjačkog nasilja često žrtve i elektronskog, dok su nasilnici tradicionalnog vršnjačkog nasilja često skloni i nasilju u virtuelnom svijetu.

Interakcija na društvenim mrežama u velikoj mjeri redukuje empatiju, te stoga i dolazi do elektronskog nasilja, jer osoba nema uvid u osjećanja i reakcije druge osobe. Elektronsko nasilje je više zastupljeno izvan škola, nego u školama, za razliku od tradicionalnog vršnjačkog nasilja gdje je situacija drugačija. Naime, tradicionalno vršnjačko nasilje je zastupljenije u školama. Istraživanja pokazuju da su stariji učenici (15 i više godina), češće u ulozi nasilnika od djece (10- 15 godina), (Mitchell, 2004; prema Smith, 2008).

U istraživanju koje je kao metodu koristilo fokus grupe, učenici su se izjašnjavali da često ovakva ponašanja na internetu rade iz zabave, bez namjere da povrijede druge. Ovo ukazuje na ozbiljnost problema, jer mladi nemaju razvijenu svijest o tome da takva ponašanja predstavljaju nasilje i da mogu imati dugoročne negativne posljedice. Ali sa druge strane, učenici su tokom diskusije u fokus grupama imali stav da čak i vremenski kraće elektronsko zlostavljanje, može imati negativne posljedice na žrtvu, s obzirom na široku publiku do koje društvene mreže mogu da dosegnu. Učenici smatraju da zlostavljanje na društvenim mrežama putem fotografije ili video- klipa na žrtvu ima veće negativne posljedice nego tradicionalno vršnjačko nasilje (Smith i sar., 2008).

Motivi za činj enje elektronskog nasillja dolaze iz različitih izvora. Neki od njih su: želja za uznemiravanjem drugih, zabava ili dosada, a nerijetko oni uključuju i:

- osvetu;
- strah;
- ljubomoru;
- ljutnju;
- pravednost;
- netrpeljivost;
- privlačenje pažnje viktimizirane osobe ili drugih.

Često se dešava da osoba koja čini nasilje na društvenim mrežama, nema nikakvih prethodnih motiva, te žrtva postaje osoba koja se našla u krivo vrijeme na krivom mjestu. To postaje takozvani „sajber kriminal iz pogodnosti“ (Chandrashekhar, 2016).

Ponekad žrtve elektronskog nasilja postanu toliko depresivne da počnu razmišljati o suicidu ili o osveti nasilniku na najokrutniji mogući način. Nerijetko se dešava da žrtva izgubi mentanu stabilnost (Carević, 2014).

Oblici elektronskog nasilja

Za psihosocijalni razvoj djece i adolescenata veoma su bitni odnosi sa vršnjacima. U veoma ranom uzrastu kroz odnose sa vršnjacima, djeca grade svoj identitet: socijalizuju se, razvijaju pozitivne stavove i razne vještine, te dobijaju socijalnu podršku za određena ponašanja (Bišćan, 2016).

Međutim, nerijetko su zastupljene i određene vrste nasilnog ponašanja među vršnjacima. Nasilje definišemo kao agresivnu i namjernu radnju ili ponašanje od strane grupe ili pojedinca, ponavljajuće i kroz vrijeme protiv žrtve koja se ne može lako odbraniti (Olweus, 1993; prema Smith i sar., 2008, str. 376).

Da bi se neko ponašanje smatralo *nasilnim* potrebno je da uključuje:

- namjerno negativno ponašanje;
- nanošenje štete drugoj osobi;
- ponavljanje kroz vrijeme (opetovanost);

- neravnotežu strana između osobe koja vrši nasilje i onom koja trpi isto.

Postoji nekoliko oblika nasilja, a to su: *verbalno* (vrijeđanje, nazivanje pogrđnim imenima i sl.), *fizičko* (pljuvanje, udaranje, guranje itd.), *relacijsko* (širenje glasina o drugoj osobi ili socijalna isključenost), *seksualno* (neželjeni fizički kontakti seksualnog karaktera), *ekonomsko* (krađa novca), te *kulturalno* (vrijeđanje na nacionalnoj ili vjerskoj osnovi i sl.) nasilje (Donedan, 2012).

Društvene mreže na internetu možemo posmatrati kao nov konstrukt, međutim ako posmatramo u okviru šireg konteksta, oduvijek su se ljudi družili, održavali kontakte sa postojećim prijateljima, te nastojali da prošire krug prijatelja, upoznavajući nove ljude. Upoznavanje novih osoba, preko mreže postojećih prijatelja dovodi do formiranja različitih društvenih grupa i zajednica. U prilog tome da društvene mreže nisu u potpunosti novi konstrukti govori i poznata metoda za istraživanje društvenih mreža i odnosa unutar njih- sociometrijski postupak autora J.L. Morena iz 1934. godine. Već postojeće društvene mreže su prenesene u onlajn prostor, te kao takve postaju veoma popularne među djecom i adolescentima (Kušić, 2010). Društvene mreže možemo posmatrati kao paralelni univerzum, odnosno kao proširenje društvene sredine koja omogućava ljudima međusobne kontakte. Pregledom dosadašnjih istraživanja, razlikujemo tri dimenzije upotrebe društvenih mreža, a to su:

- infomaciona;
- prijateljska;
- povezujuća.

Takođe, razlikujemo i četiri primarne potrebe za učlanjenje korisnika u grupe na društvenim mrežama: zabava, druženje, informisanje, te traganje za vlastitim statusom (Putnik i sar., 2014). Postoje dva osnovna načina na koja se koriste društvene mreže, a to su supstancijalni i instrumentalni način. Supstancijalni način se odnosi na zadovoljavanje primarnih potreba pojedinca, koje su povezane sa jačanjem ličnog i socijalnog identiteta kao i sa pozitivnim samopoimanjem. Instrumentalni način se odnosi na zadovoljavanje socijalnih potreba pojedinca, kao i potrebe za informisanjem. Negativni uticaji kod supstancijalnog korištenja društvenih mreža djeluju na psihološku stabilnost osobe, dok kod instrumentalne upotrebe pogađaju društveni aspekt grupne pripadnosti, jer djeluju na socijalni identitet pojedinca (Capurso i sar., 2017).

Društvene mreže omogućavaju djeci i adolescentima da istražuju različite identitete. Kao što su u prošlosti mladi prolazili kroz različite faze oblačenja, najčešće prema vrsti muzike (rokeri, pankeri i sl.), u savremenom društvu, eksperimentisanje sa identitetima se prenosi u elektronski kontekst, gdje mladi, na osnovu slobode koju nude društvene mreže, nerijetko mijenjaju pol, dob ili neke aspekte fizičkog izgleda, kojima nisu zadovoljni. Važno je istaknuti da društvene mreže nisu negativne same po sebi, nego ih takvima čine njihovi korisnici, ukoliko ih zloupotrijebe. Sve češće društvenim mrežama pristupaju učenici osnovnih škola, kojima se nerijetko da apsolutna sloboda i učini sve dostupnim i dopuštenim, jer u većini slučajeva društvenim mrežama pristupaju bez nadzora roditelja (Kušić, 2010).

Kada govorimo o odraslim osobama, mijenjanje identiteta se ne radi u svrhu eksperimentisanja, kao kod djece i adolescenata, već često za izvršavanje nekih kriminalnih radnji, a najčešća je krađa identiteta. Krađa identiteta zahtijeva posebnu kategoriju, koja ima za cilj raspolaganje novčanim i drugim dobrima osobe od koje je identitet ukraden. Potrebna je kontinuirana edukacija i jačanje motivacije kod pojedinaca da zaštite lični identitet od krađe (Putnik i sar., 2014).

Društvene mreže dovode do toga da se osobe počinju vrednovati na osnovu broja prijatelja ili pratilaca na društvenim mrežama, komentara na fotografijama ili brojem osoba koje su kliknule „like“ na njihovu fotografiju. Nerijetko se dešava da mladi svaki dio dana objavljuju na društvenim mrežama pri čemu često neoprezno objavljuju i lokaciju na kojoj se nalaze, koja postaje dostupna mnogobrojnoj publici, odnosno drugim korisnicima. Pritisak koji je često nevidljiv i neodređen ipak je prisutan u velikoj mjeri i predstavlja rizik, posebno za djecu i adolescente, jer žele da na ovaj način budu priznati od strane drugih (Kurtušić, 2017).

Najčešći oblici elektronskog nasilja su:

- iskazivanje ljutnje odnosno slanje neugodnih i vulgarnih sadržaja direktno usmjerenih osobi ili nekoj onlajn grupi;
- uznemiravanje koje podrazumijeva ponovljeno slanje prijetećih poruka nekoj osobi;
- uhođenje preko interneta s ciljem uznemiravanja koje doprinosi šteti ili zastrašivanju pojedinca;
- klevetanje odnosno slanje ili objavljivanje uvredljivih, neistinitih ili zlonamjernih izjava o nekoj osobi drugim ljudima;
- lažno predstavljanje i slanje ili objavljivanje sadržaja na društvenim mrežama pod identitetom druge osobe, a sve s ciljem prikazivanja te osobe u lošem svjetlu;
- izdaja i prevara što podrazumijeva slanje ili objavljivanje sadržaja o osobi koji uključuju osjetljive, intimne ili neugodne informacije koje često podrazumijevaju privatne poruke, te fotografije (Li, 2010).

Elektronsko nasilje se najčešće realizuje putem društvenih mreža, sms poruka i telefonskih poziva, imejlova, instant poruka, slikovnih i video materijala, pričaonica, blogova, foruma i onlajn video- igara (Kuzmanović i sar., 2016).

Razlike između elektronskog nasilja i tradicionalnog vršnjačkog nasilja

Veoma je važno naglasiti razlike između tradicionalnog vršnjačkog nasilja i elektronskog nasilja. Termin tradicionalno vršnjačko nasilje podrazumijeva razne oblike verbalnog i fizičkog nasilja koji se dešavaju u realnom svijetu, to jeste „licem u lice“. Nasuprot tome, elektronsko nasilje se odvija u virtuelnom svijetu, što ljude često navede na pogrešne zaključke da je iz tog razloga ovaj vid nasilja manje opasan od tradicionalnog vršnjačkog nasilja (Dilmac, 2009).

Dvije najvažnije razlike između dva pomenuta fenomena su anonimnost i stalna dostupnost žrtve, što elektronsko nasilje čini potencijalno opasnijim od tradicionalnog vršnjačkog nasilja. Naime, anonimnost dovodi do toga da je kod nasilnika smanjen strah od otkrivanja i kažnjavanja. Takođe, nedostatak neverbalne komunikacije nasilniku onemogućava da ima uvid u reakcije žrtve i negativne posljedice koje je izazvao svojim

činom. Druga ključna razlika je stalna dostupnost žrtve, a što se odnosi na to da elektronsko nasilje može da se dešava u bilo koje vrijeme i sa bilo kojeg mjesta. S druge strane, nasilje u realnom svijetu prestaje kada se osoba koja je izložena nasilju udalji od osobe koja se nasilno ponaša (Cetin, Yaman i Peker, 2011).

Djeca u svakodnevnom životu često reaguju bez razmišljanja i impulsivno, a na društvenim mrežama to je još više izraženo, jer ne postoje ograničenja i striktna pravila ponašanja. Takođe, adolescenti nemaju dovoljno razvijene vještine donošenja ispravnih odluka, stoga su u većini slučajeva upravo oni žrtve elektronskog nasilja (Semerci, 2015).

Ispitivanja su pokazala da veći uticaj i značajnije negativne posljedice na djecu i adolescente ima elektronsko nasilje koje je povezano sa školskim kontekstom. Drugim riječima, dijete percipira elektronsko nasilje od strane vršnjaka iz škole koje poznaje, mnogo težim oblikom nasilja nego ukoliko doživi neki vid elektronskog nasilja od nepoznate osobe u virtuelnom svijetu (Ševčikova i sar., 2012).

Djeca koja čine tradicionalno vršnjačko nasilje sklona su da nasilno postupaju i putem društvenih mreža. S druge strane, djeca koja su izložena vršnjačkom nasilju, nerijetko su žrtve i elektronskog nasilja. Djeca i adolescenti koji istovremeno vrše i trpe klasično vršnjačko nasilje, često su nasilnici i žrtve i putem elektronskih medija. Kao što klasičnom vršnjačkom nasilju mogu da svjedoče drugi vršnjaci koji nisu direktno uključeni u nasilje, tako u elektronskom nasilju poruke ili komentari mogu biti dostupni javnosti, to jeste poznatim i nepoznatim osobama djeci izloženoj elektronskom nasilju. Drugačije rečeno, uloga drugih korisnika društvenih mreža u virtualnom svijetu se može uporediti sa ulogom vršnjaka i prolaznika u školi ili na ulici (Beran, 2007).

Isto tako, kada je u pitanju elektronsko nasilje, namjera počinitelja je ono što razlikuje zlostavljanje od slučajnih incidenata na društvenim mrežama. Međutim, kada posmatramo situaciju iz perspektive osobe koja doživljava elektronsko nasilje- osoba može percipirati da je određeno nasilno ponašanje kojem je izložena učinjeno sa namjerom, iako to u realnosti nije slučaj. Na primjer, neko može komentarisati fotografiju ili neki drugi sadržaj u šali, ali zbog izostanka neverbalne komunikacije, osoba kojoj je upućen komentar isti može doživjeti kao uvredu ili provokaciju (Hinduja, 2015).

Rezultati istraživanja koje su sproveli Smith i saradnici (2008) govore u prilog tome da je najčešće zastupljeno elektronsko nasilje preko poziva, dok drugo mjestu zauzimaju tekstualne poruke, a nešto manje se ovaj vid nasilja ispoljava putem fotografija i video-

klipova. Naime, djeca i adolescenti su dali obrazloženje da se ovo dešava, jer se poruke uvijek mogu nekom pokazati kao dokazi, dok to nije slučaj sa pozivima. Takođe, u istom istraživanju djeca i adolescenti su izvještavali da se ovaj oblik nasilja više ispoljava izvan škole, za razliku od tradicionalnog vršnjačkog nasilja. Djeca su navodila blokiranje i izbjegavanje odgovora na poruke, kao i prijavljivanje nekome kao najčešće i najadekvatnije reakcije na elektronsko nasilje, iako nažalost mnoge žrtve elektronskog nasilja često isto ne prijavljuju nikome (Smith i sar., 2008).

Glavne karakteristike elektronskog nasilja su:

- komunikacioni kanali su uvijek otvoreni, te se agresivno ponašanje može ispoljiti u bilo koje vrijeme i sa bilo kog mjesta;
- napadi se mogu ponoviti neograničen broj puta i dostupni su velikom broju ljudi;
- žrtve nasilja možda nikada neće saznati identitet napadača, jer korištenje društvenih mreža omogućava visok stepen anonimnosti (Comunicar, 2012).

3. Rizici i negativne posljedice nekontrolisane upotrebe interneta

Pored brojnih prednosti koje ima korištenje interneta, postoji i niz rizika i nedostataka, kao što su: rizici gubitka socijalnih vještina, stvaranje ovisnosti, pretilost, mržnja, elektronsko nasilje, narušavanje privatnosti, te izloženost pornografiji i opasnosti od pedofilije (Carr, 2011).

Nikodem (2014) navodi glavne prijetnje kojima su djeca i mladi izloženi usljed nekontrolisane upotrebe mobilnih telefona i informaciono- komunikacijskih tehnologija:

- uticaj na prirodni razvoj mozga;
- odgađanje mentalnog odrastanja;
- poticanje dobijanja na težini;
- gubitak sna;
- razvijanje psihičkih poremećaja;
- agresivno ponašanje;
- „digitalna demencija“.

- ovisnost;
- opasnost zračenja i
- neodrživost takve budućnosti.

Istraživanja pokazuju da mladi imaju problem sa konstruktivnim korištenjem interneta, te nedostatak adekvatnih vještina za zaštitu od rizika i nasilja na istom. Nekontrolisana i pretjerana upotreba društvenih mreža može da ima negativan uticaj na djecu u pogledu akademskih postignuća, ali i da uzrokuje složenije zdravstvene probleme koji su posljedica izloženosti nasilju u virtuelnom svijetu (Kuzmanović i sar., 2016).

Elektronsko nasilje može da izazove depresiju, anksioznost, gubitak samopouzdanja, a u nekim slučajevima može da dovede i do suicidalnog čina (Efobi, 2014). Iz pomenutih razloga, pokreću se brojne inicijative u svrhu regulisanja prava djece i mladih u digitalnom svijetu. Iako su donje uzrasne granice za korištenje društvenih mreža zakonski propisane, veliki broj djece ih koristi u ranijem uzrastu od propisanog što predstavlja jedan od načina zloupotrebe elektronskih oruđa (Kušić, 2010).

Elektronski vid komuniciranja sa vršnjacima postaje *dominantni* oblik komunikacije kod djece i adolescenata, te je iz ovog razloga važno da se razvija svijest, te razumiju načini na koji elektronsko nasilje izaziva negativne psihičke, emocionalne i socijalne posljedice kod pojedinca (Kuzmanović i sar., 2016).

Pregledom rezultata dosadašnjih istraživanja dolazimo do saznanja da je šesti razred osnovne škole period kada počinju da se javljaju prvi slučajevi elektronskog nasilja, dok su djeca u osmom razredu najviše sklona činjenju elektronskog nasilja. Dječaci češće izvještavaju da su počinili elektronsko nasilje, dok su djevojčice češće žrtve i svjedoci elektronskog nasilja. Istraživači koji su ispitivali povezanost depresije sa elektronskim nasiljem, utvrdili su da ona može biti posljedica izloženosti elektronskom nasilju, ali isto tako može da prethodi nasilnom ponašanju. Drugim riječima, učenici koji su bili depresivnog raspoloženja češće su uznemiravali druge i koristili društvene mreže da bi se ponašali nasilno (Deenamjued i Kulachai, 2017). Poput depresije, samopoštovanje može biti značajan prediktor izloženosti elektronskom nasilju. Učenici nižeg samopoštovanja su češće bili izloženi elektronskom nasilju (Bišćan, 2015).

Isto tako, važna stavka je i školski uspjeh, te su učenici lošijeg školskog uspjeha češće žrtve elektronskog nasilja. Istraživanja, takođe, pokazuju da kada razmatramo rizik za izloženost elektronskom nasilju treba uzeti u obzir: stepen razvoja socijalnih vještina, vrijeme koje učenici provode na internetu, te sklonost rizičnom ponašanju na društvenim mrežama. Učenici sa slabije razvijenim socijalnim vještinama češće postaju žrtve elektronskog nasilja od učenika koji imaju bolje razvijene socijalne vještine. Takođe, mladi koji češće koriste internet su češće izloženi elektronskom nasilju. Žrtvama nerijetko postaju i mladi koji su skloni da se rizično ponašaju na internetu (da ne vode računa o svojim ličnim podacima i sadržajima koje objavljuju). Isto tako, djeca koja su uključena u tradicionalno vršnjačko nasilje, imaju veće sklonosti da se nasilno ponašaju i na internetu (Kuzmanović i sar., 2016).

Školska klima je bitan faktor kako za tradicionalno vršnjačko nasilje, tako i za elektronsko. Ukoliko su u razredu i školi prisutni negativna klima, loša komunikacija i odnosi to predstavlja rizik za povećanje stope elektronskog nasilja (Boyd i Ellison, 2008).

Najučestaliji oblici reagovanja djece na elektronsko nasilje kada se ono dogodi nekom od vršnjaka su: pomaganje osobi koja trpi elektronsko nasilje, suprostavljanje nasilniku, te pasivno posmatranje. Učenici se češće povjeravaju vršnjacima, a nerijetko ne prijave nikome elektronsko nasilje (Efobi, 2014).

Rizici kojima su izložena djeca i mladi na internetu se mogu podijeliti u više kategorija, a to su:

- gubitak kontrole nad ličnim podacima objavljenim na internetu;
- ovisnost o društvenim mrežama i posljedično odsustvo ili opadanje interesovanja za drugačije interpersonalne veze koje su neophodne za zdrav razvoj;
- elektronsko nasilje.

Gubitak kontrole nad ličnim podacima objavljenim na internetu može poslužiti drugima da ismijavaju, omalovažavaju, a nerijetko i ucjenjuju osobu nad čijim podacima imaju kontrolu. Na ovaj način virtuelnom manipulacijom sadržajima mogu biti narušeni interpersonalni odnosi određene osobe sa drugima, ukoliko se plasiraju javno sadržaji koji odražavaju njenu intimnost. Mladi su skloni odvajanju stvarnog života i života na

društvenim mrežama razdvajajući to dvoje kao dva različita i nepovezana konteksta (Comunicar, 2012).

Nekontrolisana i pretjerana upotreba interneta od strane djece i mladih može da dovede do *ovisnosti*. Djeca i adolescenti koji mnogo vremena provode na društvenim mrežama mogu da u potpunosti zanemare slobodno vrijeme i druženje sa vršnjacima i da svoje socijalne interakcije zamijene interakcijama na društvenim mrežama. Simptomi ovisnosti o internetu su i netolerancija, gubitak samokontrole i zanemarivanje obaveza (Carević, Mihalić i Sklepić, 2014).

Elektronsko nasilje takođe predstavlja jedan od rizika za mlade na internetu, jer upravo u tom kontekstu djeca i mladi imaju više slobode, a manje nadzora i autoriteta odraslih. Mnogi istraživači smatraju ovaj vid nasilja indirektnim oblikom klasičnog vršnjačkog nasilja u školama (Govindappa i sar., 2014).

Važno je istaknuti dvije strane kontinuuma kada je u pitanju uticaj korištenja interneta na djecu i adolescente. S jedne strane, djeca i mladi su u tom razdoblju života veoma senzibilni i prolaze kroz važne aspekte socijalnog i kognitivnog razvoja, te nekontrolisana upotreba interneta može da predstavlja rizik za taj razvoj, dok su sa druge strane djeca kompetentna i kreativna te odrasli često podcjenjuju njihove informatičke i tehnološke vještine (Nikodem i sar., 2014).

4. Uloga roditelja i nastavnika u adekvatnom reagovanju na elektronsko nasilje

Odnosi unutar porodice predstavljaju najvažniji faktor za psiho- socijalni razvoj djece i adolescenata, kao i za formiranje identiteta. Prvi temelji socijalizacije, koji djetetu omogućavaju razvoj su vršnjaci, roditelji i škola. S obzirom na to da je virtuelni svijet dio odrastanja i razvoja djece koja žive u savremenom društvu, pomenuti nosioci socijalizacije zauzimaju bitnu ulogu i u kontekstu elektronskog nasilja. Vršnjaci, porodica i školsko osoblje su društvene grupe koje mogu biti zaštitni faktori za dijete kada je u pitanju elektronsko nasilje, ali sa druge strane, i rizični (Williams i Guerra, 2007; prema Kurtušić, 2017).

Masovno korištenje interneta odrazilo se na roditeljstvo. Današnji roditelji suočeni su sa drugačijim očekivanjima, pritiscima i zahtjevima u ispunjenju svoje roditeljske uloge u odnosu na roditelje prijašnjih generacija (Pećnik, 2011). Oni primjećuju promjene u

obrascima ponašanja svoje djece, uplašeni su, zbunjeni, a nerijetko se kod roditelja razvija i osjećaj bespomoćnosti (Nikodem i sar., 2014).

Elektronsko nasilje predstavlja problem u porastu koji se tiče učenika, roditelja i nastavnika, te koji ima uticaj na cijeli školski sistem (Froeschle i sar., 2011). Roditelji, kao i osobe uključene u vaspitno- obrazovni proces mogu mnogo da urade po pitanju bezbjednosti djece na internetu, ali i da budu podrška i oslonac djeci da sama preuzmu odgovornost za vlastito ponašanje i reputaciju na internetu (Pećnik, 2011).

Bitna varijabla za činjenje elektronskog nasilja je i roditeljska uključenost. Nedovoljno posvećivanje pažnje djetetu, nejasne granice, te nasilno ponašanje roditelja može da utiče na pojavu nasilnog ponašanja kod djece i adolescenata. Isto tako, istraživanjima u okviru ove oblasti pokazano je da nasilje češće čine učenici čiji roditelji nemaju nadzor nad njihovim aktivnostima na internetu i koji ih ne upozoravaju na potencijalne opasnosti (Deenamjued i Kulachai, 2017). S druge strane, rezultati istraživanja pokazuju da postoji povezanost između roditeljskog stila i sklonosti adolescenata da se ponašaju nasilno. U skladu s tim, roditelje treba podsticati da usvoje adekvatne vaspitne vještine. Autoritativni roditeljski stil se pokazao kao najbolji u vaspitanju djece. Ovaj stil definišemo kao usmjeravanje dječijih aktivnosti od strane roditelja na racionalan način, gdje roditelji koriste kontrolu kada je to potrebno, ali daju djeci i slobodu da djeluju samostalno i odgovorno. To je demokratski stil, gdje roditelji uključuju djecu i objašnjavaju im razloge za postavljena pravila. Djeca autoritativnih roditelja su društveno kompetentna, odgovorna i nezavisna (Baumrind, 1991).

Prvi korak ka adekvatnom reagovanju roditelja i nastavnika je da sa djecom grade odnos povjerenja i da ih ohrabruju da prijave elektronsko nasilje ukoliko im se dogodi, ali i da ne budu pasivni posmatrači, ukoliko se isto dogodi nekom od njihovih vršnjaka. Istraživanja pokazuju da veliki broj djece ne obavijesti roditelje, a ni nastavnike o slučajevima elektronskog nasilja (Efobi, 2014).

Česta pojava je da djeca objavljuju na društvenim mrežama sadržaje koji su neprimjereni njihovom uzrastu, te sa kojima roditelji nisu upoznati. U okviru ispitivanja roditelja, mnogi su naveli da nemaju adekvatne vještine korištenja računara i interneta, što je dodatan problem za nadzor i praćenje aktivnosti njihove djece na društvenim mrežama. Isto tako, roditelji navode da nisu dovoljno informisani o elektronskom nasilju, te smatraju da je zadatak škole da ih informiše o elektronskom nasilju i mjerama zaštite. Istraživanja sprovedena u Hrvatskoj pokazuju da u većini porodica ne postoji dogovor sa roditeljima oko vremena koje djeca

moгу da provode na društvenim mrežama (Nikodem i sar., 2014). Veoma je bitno da roditelji nadziru aktivnosti djece na internetu, a da pri tom izbjegavaju zastrašivanje i prijetnje. Učenicima je prije svega potrebno objasniti prednosti, ali i opasnosti sa kojima se mogu susresti koristeći internet, te važnost zaštite ličnih podataka, ali i ukazati im na različite oblike nasilja da bi znali da ih prepoznaju i prijave ukoliko se dogodi njima ili nekom drugom (Elgar i sar., 2014).

Elgar (2014) je istraživao povezanost elektronskog nasilja sa internalizirajućim i eksternalizirajućim problemima kod djece i adolescenata, kao i sa zloupotrebom psihoaktivnih supstanci. U pomenutom istraživanju ispitivana je i moderirajuća uloga komunikacije sa roditeljima. Rezultati pokazuju da postoji pozitivna korelacija između elektronskog nasilja i internalizirajućih i eksternalizirajućih problema, kao i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Internalizirajući problemi kod djece i adolescenata koji pozitivno koreliraju sa elektronskim nasiljem su: depresija, anksioznost, samopovređivanje, ideje o suicidu i pokušaj suicida. Bitno je istaknuti da se ova korelacija znatno smanjuje ukoliko djeca i adolescenti imaju otvorenu komunikaciju sa roditeljima i podršku od strane istih. Kao zaključak, autori navode da je elektronsko nasilje povezano sa mentalnim zdravljem djece i adolescenata, te da komunikacija sa roditeljima predstavlja beneficije za mentalno zdravlje adolescenata, te pomaže u zaštiti od štetnih posljedica elektronskog nasilja (Elgar, 2014).

Mnogim istraživačima su se u fokusu našli odnosi između viktimizacije u elektronskom kontekstu, komunikacije na nivou roditelj- dijete i samopoštovanja kod djece i adolescenata. Kao što je i pretpostavljeno, istraživanja su pokazala da su viktimizacija i komunikacija roditelj- dijete značajni prediktori samopoštovanja kod djece i adolescenata. Dobijeni rezultati su u skladu sa rezultatima prethodnih istraživanja (Elgar, 2014), te iz tog slijedi da komunikacija roditelj- dijete ima moderirajuću ulogu između elektronske viktimizacije i samopoštovanja adolescenata, to jeste viktimizirani adolescenti koji su više komunicirali sa roditeljima, imali su više nivoe samopoštovanja od viktimiziranih adolescenata koji su slabije komunicirali sa roditeljima (Ozdemir, 2014).

Između viktimizacije u elektronskom kontekstu i samopoštovanja kod djece i adolescenata uočena je značajana negativna korelacija, dok su komunikacija roditelj- dijete i samopoštovanje kod djece pozitivno korelirani. Ovaj nalaz je još jedan u nizu koji govori u prilog tome da otvorena komunikacija sa roditeljima doprinosi lakšem prilagođavanju djece i adolescenata i psihološkom blagostanju. Iako viktimizacija ima negativne efekte na

samopoštovanje, djeca kod kojih je zabilježen viši stepen komunikacije sa roditeljima će imati više samopoštovanja od djece u čijim porodicama se manje pažnje posvećuje razvijanju otvorene komunikacije. Drugačije rečeno, adolescenti koji sa roditeljima imaju otvorenu komunikaciju i odnos povjerenja manje će biti pogođeni iskustvima viktimizacije, odnosno pomenuta komunikacija ublažava negativne efekte viktimizacije na samopoštovanje. Rezimirano, štetni efekti viktimizacije u elektronskom kontekstu, mogu značajno da budu redukovani ukoliko adolescenti o tome razgovaraju sa svojim roditeljima (Ozdemir, 2014).

Prensky (2001) je smatrao da je potrebno u potpunosti promijeniti obrazovni sistem, jer isti nije prilagođen djeci koja su rođena u digitalnom dobu. S obzirom na to da djeca rođena u savremenom svijetu, odrastaju uz kompjutere, video- igre i mobilne telefone, pretpostavlja se da oni misle i procesuiraju informacije na potpuno drugačiji način od njihovih prethodnika. Iz pomenutih razloga on navodi da „digitalni useljenici“ (kako je on nazivao osobe rođene prije digitalnog doba) iako se trude, ne mogu adekvatno podučavati „digitalne urođenike“ (osobe rođene u digitalnom dobu), koji prema njegovom mišljenju govore novim jezikom informaciono- komunikacijskih tehnologija, video- igara i kompjutera.

Škola igra važnu ulogu kada je u pitanju razvoj elektronskih vještina kod djece i adolescenata (OECD, 2005; prema Comunicar, 2012). Mnogi autori smatraju da ovladavanje pomenutim vještinama ne znači samo da je potrebno da djeca nauče da koriste internet, nego da je to dijelom put do njihove autonomije (Ortega, Del Rey i Sanchez, 2011; prema Comunicar, 2012).

Škole su konvencijalne ustanove u kojima bi djeca trebala biti učenici, međutim kad je u pitanju digitalna pismenost i vještine djeca su često iznad svojih nastavnika. Upravo pomenuti fenomen u većini slučajeva dovodi do poremećaja ustaljenog obrazovnog procesa učenja i čini se neophodnim preispitati nove konvencionalne pristupe. Isto tako, postoji disonanca između roditeljskog i dječijeg shvatanja interneta, jer roditelji nerijetko smatraju da internet ima važnu ulogu u obrazovanju njihove djece, odnosno da može biti pomoć u obrazovanju, dok je za djecu internet u većini slučajeva izvor druženja, igara i zabave (Kerawalla i Crook, 2002; prema Nikodem, 2014).

S obzirom na to da djeca koja odrastaju u savremenom svijetu, posjeduju izuzetne informatičke vještine i da su mnogo više informisani o uslugama na internetu od njihovih roditelja, često se dešava da manipulišu roditeljima kada je u pitanju korištenje društvenih mreža i interneta generalno (Robotić, 2015). Iako djeca i mladi mogu biti, i u većini slučajeva

i jesu, brži i efikasniji u ovladavanju digitalnim vještinama od svojih roditelja, potrebni su im supervizija i nadzor nad psihosocijalnim procesima koji se odvijaju prilikom druženja u virtualnom svijetu. Treba raditi na tome da se smanji generacijski jaz i da roditelji i nastavnici edukuju djecu i adolescente o ovom novom aspektu života koji se odnosi na svakodnevnu upotrebu interneta (Prensky, 2001). Posebnu pažnju prilikom edukacije djece i adolescenata potrebno je usmjeriti na dogovor oko dozvoljene količine vremena za provođenje na društvenim mrežama, te upoznavanje sa uslovima i pravilima korištenja istih i načinima zaštite privatnosti, kako bi se povećala sigurnost djece na internetu (Kušić, 2010).

5. Načini zaštite privatnosti na internetu

Glavni problemi koji se povezuju sa upotrebom društvenih mreža su narušavanje privatnosti i zloupotreba ličnih podataka. Iz tog slijedi da je korištenjem društvenih mreža, koje omogućavaju objavljivanje i širenje podataka nekontrolisanom brzinom, ugroženo jedno od najvažnijih ljudskih prava, a to je pravo na privatnost i zaštitu iste (Klarić, 2016). Neki istraživači ističu da bi broj korisnika društvenih mreža u budućnosti mogao značajno opasti upravo zbog zloupotrebe ličnih podataka. Privatnost se može definisati kao pravo građana da upravljaju svojim ličnim podacima i da odlučuju da li će te podatke čuvati ili otkriti drugima. Pravo na privatnost je osnovno ljudsko pravo, koje se nalazi u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, Međunarodnom sporazumu o građanskim i političkim pravima i mnogim drugim međunarodnim i regionalnim konvencijama. Društvene mreže prikazuju najčešći i najekstremniji način narušavanja privatnosti. Najčešće, korisnici sami objavljuju podatke i sadržaje, koje dijele sa drugim korisnicima, a tiču se ličnih informacija. Nesvjesno ali direktno, korisnici društvenih mreža sami omogućavaju da dođe do zloupotrebe njihovih ličnih podataka od strane drugih osoba ili same društvene mreže (Putnik i sar., 2014). Jedan od načina zaštite privatnosti je da korisnici prilikom registracije na nekoj od društvenih mreža unose minimalan broj ličnih podataka koji je potreban da bi izradili nalog u okviru određenog sistema (Klarić, 2016).

Autorica Young (2014) u fokus svog istraživanja stavlja paradoks privatnosti (*engl. privacy paradox*). Paradoks privatnosti se ogleda u spremnosti korisnika da svojevolumno objavljuju lične podatke na društvenim mrežama, uprkos tome što ispoljavaju visok stepen zabrinutosti zbog mogućnosti zloupotrebe tih podataka i narušavanja privatnosti. S jedne

strane osobe ispoljavaju zabrinutost, a sa druge često ne rade mnogo da bi zaštitili sebe i svoje lične podatke na internetu (Barnes, 2006; prema Young, 2014). Rezultati njenih istraživanja pokazuju da postoji nekoliko strategija koje osobe koriste da bi spriječili narušavanje privatnosti. Pored osnovnih *podešavanja privatnosti* u okviru profila na određenoj društvenoj mreži koja se odnosi najviše na vidljivost naših podataka drugim korisnicima, koriste se još i strategije kao što su: uklanjanje oznaka na fotografijama ili uklanjanje samih fotografija sa društvenih mreža, koje mogu negativno da utiču na reputaciju osobe, korištenje opcije ograničenog profila, zabrana zahtjeva za prijateljstvo ili praćenje od strane nepoznatih osoba i slično. Kada aktivno upravljaju svojim nalogom na društvenoj mreži i ulažu napor da bi zaštitili lične podatke, kod korisnika se javlja povećana želja za zaštitom privatnosti i sa istom pristupaju korištenju društvenih mreža. Stoga je veoma bitno, naročito kad su u pitanju mlađi korisnici, da odmah pri kreiranju naloga izvrše određena podešavanja privatnosti.

Privatnost se može smatrati narušenom odmah nakon što korisnik objavi određen sadržaj ne kojoj od društvenih mreža, jer tada isti postaje vlasništvo određene kompanije i ostaje trajno sačuvan čak i ako korisnik obriše svoj profil na društvenoj mreži (Putnik i sar, 2014). Još jedan od načina zaštite privatnosti je da se u podešavanjima privatnosti na profilu izabere opcija da objavljene podatke mogu vidjeti samo osobe iz naše liste prijatelja, a da isti budu nedostupni za osobe koje nisu u našoj listi kontakata (Klarić, 2016).

Još jedan oblik narušavanja privatnosti je što korisnici društvenih mreža nerijetko prihvataju u prijatelje nepoznate osobe (Putnik i sar., 2014). Ovo je posebno zabrinjavajuće ukoliko se radi o djeci ili adolescentima. Takođe, dešava se da i ukoliko neka osoba nema profil na društvenoj mreži, njeni prijatelji objavljuju fotografije i podatke o njoj, što takođe može rezultirati narušenom privatnošću (Kušić, 2010).

Čest je slučaj da je privatnost narušena i od strane samih društvenih mreža u marketinške svrhe. Naime, podaci koje korisnici objavljuju na društvenim mrežama se prikupljaju i organizuju, te prolaze kroz filtriranje i segmentiranje za određene marketinške kompanije. Korisnici društvenih mreža izloženi su i riziku od političke manipulacije. Informacije sa društvenih mreža se koriste za planiranje i izvršenje određenih kriminalnih radnji kao što su: razni oblici psihološkog i fizičkog zlostavljanja, kidnapovanja i pljačke. Ukratko, podaci koje korisnici objave na društvenim mrežama se ponekad koriste za početne faze kriminalnih radnji. Nerijetko, društvene mreže služe za pronalaženje saučesnika za krivična djela ili čak

izvršilaca istih. Na ovaj način, pojedinci mogu da dožive velike gubitke u finansijskom smislu, ali i gubitke elektronskog identiteta. Krađu ličnih podataka treba posmatrati ne samo u kontekstu novčanog gubitka, nego i kao gubitak ugleda, reputacije, dostojanstva, psihološkog integriteta i kredibiliteta pred državnim institucijama (Putnik i sar., 2014). Međutim, istraživanja pokazuju da pojedinci nisu u velikoj mjeri zabrinuti kada je u pitanju narušavanje privatnosti od strane institucija, te da nemaju strategije za zaštitu podataka od ovakve vrste narušavanja privatnosti. Iz ovog proizilazi da se prikupljanje i korištenje ličnih podataka od strane institucija i marketinških kompanija smatra etičkim i društveno prihvatljivim ponašanjem (Young, 2014).

Važno je napomenuti da gubitak i narušavanje privatnosti može imati dugoročne negativne posljedice na psihološko funkcionisanje. Djeca predstavljaju najvulnerabilniju kategoriju korisnika društvenih mreža (Muratbegović i sar., 2016). Lični podaci koje djeca objavljuju na društvenim mrežama najčešće su zloupotrijebljena od strane njihovih vršnjaka. Djeca i mladi imaju problema sa razumijevanjem pojma privatnosti i posljedica gubitka iste. Mladi još uvijek nemaju razvijenu svijest o gubitku mogućnosti kontrole i vlasništva nad objavljenim sadržajem. S druge strane, djeca i adolescenti nemaju u dovoljnoj mjeri razvijene vještine donošenja odluka, što povećava vjerovatnoću da će se upustiti u rizična ponašanja na internetu. Nalazi jednog istraživanja pokazuju da čak više od polovine ispitanih učenika nije pročitao uslove korištenja, koje se nalaze na početnoj strani Facebook-a u odjeljku „Izjava o pravima i odgovornosti.“, kojih bi se trebali pridržavati korisnici pomenute društvene mreže. Prema uslovima korištenja, donja uzrasna granica za korištenje ove društvene mreže je 13 godina. Međutim, pregledom istraživanja uviđamo da djeca koriste usluge puno ranije, pa čak i u dobi od devet godina (Kušić, 2010). Osnovni problem se javlja zbog toga što maloljetnici koriste razne internet usluge koje nisu primjerene njihovom uzrastu, a dodatna opasnost je jer se to nerijetko dešava bez nadzora roditelja (Muratbegović i sar., 2016).

Društvene mreže pružaju zlostavljaču veliki broj informacija koje je moguće proširiti u najkraćem vremenskom intervalu, a da se viktimiziranoj osobi nanese frustracija i šteta. Ponovna uspostava povjerenja i spasavanje reputacije nakon što je jednom uništena, predstavlja veliki izazov za žrtvu. Osoba nad kojom je izvršen ovaj oblik nasilja često ne zna kome se može obratiti, jer u mnogim državama još uvijek ne postoje organi koji su nadležni za ovaj oblik nasilja. Zloupotreba privatnih sadržaja ili ličnih podataka korisnika društvenih mreža se realizuje i ucjenjivanjem ili nagovaranjem osobe da se pridruži određenoj društvenoj grupi ili pokretu.

Teorija privatnosti iz perspektive individue se može posmatrati u četiri kategorije:

- pravo pojedinca da bude ostavljen na miru;
- pravo pojedinca da bude nedostupan za druge;
- pravo na zaštitu ličnih informacija;
- sposobnost kontrole širenja informacija o sebi.

Ljudi često pogrešno zaključuju da su stavovi izrečeni na društvenim mrežama privatna stvar. Međutim, mnogo veće i trajnije su negativne posljedice stavova ispoljenih na društvenim mrežama, nego u realnom kontekstu. Zabilježeni su slučajevi da su pojedinci čak i ukoliko im je identitet bio sakriven krivično odgovarali zbog stavova koje su ispoljavali na društvenim mrežama, upravo zbog velikog broja korisnika i brzog širenja informacija (Putnik i sar., 2014).

Iz prethodno navedenog, možemo zaključiti da korisnici društvenih mreža, naročito djeca i adolescenti, u većini slučajeva nemaju razvijenu svijest o tome koliko je za njihovu bezbjednost bitna zaštita privatnosti, te često ne pridaju veliku važnost stvarnoj prijetnji. U ovom slučaju, izdvajaju se dva tipa grešaka, a to su: greška naivnosti i greška povjerenja. Za oba tipa grešaka zajednička je osnova- nepreduzimanje mjera zaštite privatnosti (Putnik i sar., 2014). Neophodno je aktivnosti društva usmjeriti na edukaciju mladih i njihovih roditelja za bezbjednu upotrebu društvenih mreža, jer osnovni problemi nastaju zbog nedostatka kontrole u virtuelnom okruženju, a roditelji često nemaju znanja koja se tiču sigurnosnih podešavanja, a koja su im potrebna da bi uspostavili kontrolu. S druge strane, edukativne programe je potrebno organizovati i za nastavnike i za stručnjake koji rade sa djecom, jer su isti nerijetko manje informatički pismeni od mladih sa kojima rade. Tek ukoliko se roditeljima, nastavnicima i stručnjacima pruži dovoljan broj informacija, moći će na adekvatan način da intervenišu i pruže podršku djeci i mladima prilikom korištenja društvenih mreža da bi se spriječila zloupotreba ličnih podataka, te narušavanje privatnosti svelo na najmanju moguću mjeru (Vejmelka i sar., 2017).

6. Programi prevencije elektronskog nasilja

S obzirom na učestalost ovog vida nasilja i ozbiljnost negativnih posljedica, javlja se potreba za osmišljavanjem adekvatnih programa prevencije elektronskog nasilja. Da bi se postigla efikasnost programa prevencije, veoma je bitna saradnja i konstruktivno djelovanje roditelja i osoba uključenih u nastavni proces, kao i da se sa djecom gradi odnos povjerenja. Treba imati u vidu da su elektronski mediji dio svakodnevnice djece i adolescenata koji odrastaju u savremenom svijetu, te je s toga važno da se prilikom implementacije programa prevencije ne ističu samo negativne strane interneta i opasnosti, jer u tom slučaju može doći do suprotnog efekta odnosno do otpora djece i adolescenata. Bitno je djeci istaknuti prednosti i pozitivne strane korištenja informaciono- komunikacijskih tehnologija, ali s druge strane i objasniti im opasnosti i negativne posljedice ukoliko koriste internet ne razumijevajući važnost zaštite ličnih podataka. Takođe, kod djece i adolescenata treba razvijati i podsticati kritičko mišljenje prema medijskim sadržajima (Diamanduros, Downs i Jenkins, 2008).

S obzirom na to da tradicionalno vršnjačko i elektronsko nasilje imaju veliki broj sličnosti, moguće je pretpostaviti da će već postojeće mjere prevencije klasičnog nasilja imati isti učinak na suzbijanje elektronskog nasilja. U skladu s tim, neki autori predlažu da se problemi vezani za elektronsko nasilje inkorporiraju u već postojeće programe prevencije i postanu dio politike škole u borbi protiv vršnjačkog nasilja, te da se sprovede aktivnosti na pomenutu temu zasnovane na školskom planu i programu (Ryan i Curwen, 2013; Slonje i sar., 2013; Vandebosch, Poels i Deboutte, 2014; prema Capurso i sar., 2017).

Međutim, elektronsko nasilje ima svojstvene specifičnosti, te mu je kao takvom potrebno posvetiti više pažnje, te osmisliti specifične mjere prevencije, a potom ih implementirati u već postojeće programe. Drugačije rečeno, neke od mjera prevencije koje se koriste za sprečavanje tradicionalnog vršnjačkog nasilja mogu biti učinkovite i kada je u pitanju prevencija elektronskog nasilja, ali ih je prethodno potrebno modifikovati i prilagoditi elektronskom kontekstu (Capurso i sar., 2017), jer ovaj oblik nasilja se, za razliku od klasičnog vršnjačkog nasilja, odvija izvan uobičajenih prostornih i vremenskih okvira, pa mu je zbog toga potrebno pristupiti na djelimično drugačiji način (Manzuoli i Medina, 2017).

Neki od ključnih elemenata za efektivno implementiranje programa prevencije su: podizanje svijesti šire javnosti o ovom sveprisutnijem problemu, kontinuirano profesionalno usavršavanje stručnjaka za rad sa djecom (prioritetno u školama, ali i u drugim institucijama

koje su od važnosti za djecu), saradnja nadležnih organa, kao i uključivanje i roditelja i djece. Bitno je da su i roditelji i djeca uključeni u *sve* faze prevencije (Roberto i sar., 2017).

U nastavku će biti navedeni pojedini programi prevencije, koji su se pokazali efikasnim, a to su: KiVa program, ConRed program, Program prevencije „Medienhelden“, te Program prevencije „Peer- led Model“.

KiVa program

Primjer programa prevencije koji je prvobitno korišten za prevenciju tradicionalnog vršnjačkog nasilja, a kasnije modifikovan i pokazao se učinkovitim i u slučaju elektronskog nasilja je KiVa program, porijeklom iz Finske. Program se sastoji od deset časova koje predaje nastavnik u toku školske godine. Ovaj program uključuje i igre na računarima u učionici, te virtuelno okruženje prilagođeno za učenje (Stauffer i sar., 2012).

Glavni efekti ovog programa su: smanjenje tradicionalnog vršnjačkog i elektronskog nasilja, anksioznosti i depresije, te povećanje samoefikasnosti kod djece i adolescenata. KiVa program dovodi i do povećanja opšteg blagostanja u školi i razvijanja empatije prema žrtvama nasilja (Capurso i sar., 2017).

ConRed program

ConRed program (*Discover, Construct and Live in Harmony on Internet and in Social Networks*) predstavlja program prevencije čiji je cilj da podstakne ispravno i pozitivno korištenje interneta i društvenih mreža. Pomenuti program prvi put je sproveden u Španiji, a osnova ovog programa prevencije je teorija normativnog socijalnog uticaja. Prema ovoj teoriji ljudski postupci i ponašanje su pod velikim uticajem socijalnih normi i konvencija, te njihove interpretacije (Van Mechelen i sar., 2014). Drugačije rečeno, postoji bliska veza između ponašanja i postupanja većine, odnosno onog što većina smatra društveno prihvatljivim (Comunicar, 2012).

Primijenjeno na ovu tematiku, nekontrolisane upotrebe interneta i društvenih mreža, vrlo je vjerovatno da djeca i adolescenti svoja rizična ponašanja u virtuelnom svijetu, uopšte ne smatraju upitnim (Kurtušić, 2017).

Prema teoriji normativnog socijalnog uticaja, vjerovanja se mogu posmatrati sa tri aspekta, a to su:

- sudske norme;
- očekivanja;
- grupni identitet.

U skladu sa teorijom normativnog socijalnog uticaja, ciljevi ConRed programa prevencije su:

- da pokaže pravne implikacije i štetu koja može biti prouzrokovana prekomjernom i nekontrolisanom upotrebom interneta;
- da istakne konkretne aktivnosti koje su povezane sa rizicima na internetu, te rad na unaprijeđenju digitalnih vještina;
- da se osvijesti kod djece i adolescenata kako određena ponašanja nisu društveno prihvatljiva i kako ista mogu dovesti do odbacivanja pojedinca ili grupe koji se neprihvatljivo ponašaju na internetu (Comunicar, 2012).

Ovaj program takođe za cilj ima senzibiliziranje zajednice, te edukaciju i osposobljavanje društva za bezbjednu i korisnu upotrebu društvenih mreža (Chandrasekhar i sar., 2016).

Iz pomenutih glavnih ciljeva proizašli su specifični ciljevi, a isti se prije svega tiču važnosti zaštite ličnih podataka i kontrole nad sadržajem koji se objavljuje, te da se ukaže na negativne posljedice ukoliko je privatnost narušena. Isto tako, autori ovog programa prevencije su podsticali djecu i adolescente da nauče da koriste internet bezbjedno i da budu svjesni beneficija koje im internet pruža, da otkriju koliko je rasprostranjeno elektronsko nasilje i koji sve rizici na internetu postoje, da se prevenira učešće u agresivnom ponašanju, uznemiravanju i osuđivanju, da pomogne i ohrabri osobe koje su bile žrtve elektronskog nasilja. ConRed program obuvata rad sa učenicima, roditeljima i nastavnicima (Roberto i sar., 2017).

Ovaj program je trajao tri mjeseca, a uključivao je i kampanju podizanja svijesti zajednice o elektronskom nasilju, gdje su korišteni razni plakati, leci, poster, naljepnice i slično, kako bi se ova ideja održala kroz vrijeme.

Dobijeni su pozitivni rezultati kada je u pitanju smanjenje učešća djece i adolescenata u elektronskom nasilju, smanjenje pretjerane upotrebe interneta i rizika od zavisnosti, te promjena percepcije učenika o kontroli nad ličnim podacima objavljenim na internetu i važnosti zaštite ličnih podataka (Comunicar, 2012).

Program prevencije „Medienhelden“

U Njemačkoj, svaki peti učenik je uključen u elektronsko nasilje. Budući da su nacionalni, ali i međunarodni mediji počeli da izvještavaju o porastu slučajeva elektronskog nasilja među djecom i adolescentima, od kojih su pojedini rezultirali suicidalnim činom, javila se potreba za kreiranjem programa prevencije elektronskog nasilja (Schultze-Krumbholz i sar., 2012). Važno je naglasiti da kada se razvijao ovaj program nije bilo empirijski utemeljenog programa prevencije elektronskog nasilja, tako da je isti prvi ovakve vrste, kako u Njemačkoj tako i izvan njenih granica. Medienhelden (*engl. media heroes*) predstavlja program prevencije koji, za razliku od prethodno pomenutog ConRed programa, primjenjuju obučeni i nastavnici koji su pod supervizijom u okviru školskog kurikulumu, odnosno svaki nastavnik, nakon što prođe obuku sprovodi ovaj program u svom odjeljenju. Program je obuhvatio učenike od sedmog do desetog razreda, njihove roditelje i nastavnike. Nastavnici su, prije implementacije, prošli obuku gdje su dobili informacije o dosadašnjim saznanjima o elektronskom nasilju, rizičnom ponašanju mladih na internetu, kao i sve druge neophodne informacije u vezi sa implementacijom programa. Teme koje su nastavnici obađivali sa učenicima odnosile su se na: operacionalizaciju elektronskog nasilja, rizike i negativne posljedice, zaštitu privatnosti, te adekvatne načine reagovanja ukoliko su žrtve elektronskog nasilja. Isto tako, učenicima su predstavljene odgovarajuće strategije kako da zaštite žrtvu ukoliko se nađu u ulozi *posmatrača*. Cilj programa je promovisanje digitalnih vještina i prevencija elektronskog nasilja korištenjem kognitivno- bihejvioralnih metoda, te smanjenje drugih faktora rizika za koje su autori smatrali da su povezani sa elektronskim nasiljem, kao što su reaktivna i instrumentalna agresija (Schultze- Krumbholz i sar., 2014). Pomenuti program prevencije ističe važnost empatije, te su najčešće korištene metode socijalnog učenja: igranje uloga, učenje po modelu i slično. Najčešće korišteni materijali su multimedijalni sadržaji kao što su filmovi, da bi se održale zainteresovanost i motivacija djece i adolescenata (Chaux i sar., 2016).

Program prevencije „Medienhelden“ dostupan je u dvije verzije, koje se razlikuju prema vremenu trajanja. Prva verzija je implementirana u školski kontekst u trajanju od deset sedmica, a dostupna je i jednodnevna verzija. Prva verzija programa je pružila djelotvornije efekte i autori savjetuju njeno sprovođenje u školama. Kada su u pitanju efekti jednodnevne verzije, autori su analizom utvrdili da dovodi do stagnacije elektronskog nasilja. Drugačije rečeno, ista se nije pokazala efikasnom za smanjenje elektronskog nasilja, ali nije zabilježen ni porast, te iz tih razloga autori predlažu da se u školama sprovede jednodnevna verzija, ukoliko ne postoje uslovi za sprovođenje desetosedmičnog programa (Schultze- Krumbholz i sar., 2014).

Dobijeni rezultati pokazuju da se desetosedmični program pokazao efikasnim kada je u pitanju smanjenje elektronskog nasilja, te da ima dugoročne efekte na ponašanje djece i adolescenata, a isto tako povećava i socijalno- emocionalne kompetencije, nivo samopouzdanja, i djeluje na opštu dobrobit kada se koriste objektivne mjere ishoda. Sadašnje analize su usmjerene na prihvatanje ovog programa od strane ciljnih grupa (Schultze- Krumbholz i sar., 2012).

Program prevencije „Peer- led Model“

Još jedan od programa prevencije koji se pokazao uspješnim je program „Peer- led Model“, koji je nastao u Italiji. Osnova ovog programa je učenje po modelu, odnosno pretpostavka da djeca uče od svojih vršnjaka i da međusobno utiču jedni na druge, te da bi se u skladu s tim ponašanje vršnjačke grupe moglo mijenjati na osnovu ponašanja vršnjaka koji su u društvu okarakterisani kao „popularni“ (Shiner, 1999; Turner i Shepherd, 1999; prema Menesini, 2012).

Program je implementiran tako što su sprovedene prezentacije u školama, da bi se osvijestila ozbiljnost problema elektronskog nasilja, a zatim je iz svakog razreda odabran određen broj učenika koji su obučeni da budu edukatori drugim učenicima upravo zbog pomenutog vršnjačkog uticaja. Učenici koji su odabrani da budu edukatori su prošli obuku, gdje su usavršavali socijalne i komunikacijske vještine, te vještine rješavanja problema kako u realnom tako i u virtuelnom svijetu. Nakon toga, obučeni su da održavaju prezentacije na temu elektronskog nasilja kao i da na forumima i stranicama ovog programa na društvenim mrežama odgovaraju na pitanja koja postavljaju njihovi vršnjaci, ali nerijetko i zabrinuti

roditelji. Takođe, učenici- edukatori prisustvovali su sastancima sa lokalnom policijom, s ciljem saznavanja načina na koji mogu zaštititi svoju privatnost na društvenim mrežama i uticati na sigurnije okruženje.

Program je obuhvatao i aktivnosti kao što su snimanje televizijskih sadržaja o elektronskom nasilju, kreiranje internetskih stranica, snimanje kratkih filmova, te animiranje i drugih učenika da se uključe. Isto tako, i nastavnici su se trudili potaknuti i druge učenike da sudjeluju u pomenutim aktivnostima, te da aktivno učestvuju u raspravama tokom prezentacija od strane učenika- edukatora.

I ovaj program, kao i prethodno navedeni, se pokazao uspješnim za smanjenje elektronskog nasilja, te nam služi kao dokaz da je djeci i adolescentima u većini slučajeva potrebno samo usmjerenje od strane odraslih, da bi oni sami bili pozitivna promjena i na taj način uticali i na ostale vršnjake. Takođe, na osnovu ovog programa možemo zaključiti da su organizacija i saradnja između škole i zajednice ključni elementi efikasnosti programa prevencije, te da je isti moguće sprovesti uz minimalne novčane izdatke ukoliko imamo dobru organizaciju i saradnju (Menesini i sar., 2012).

Ministarstvo pravde Republike Indije predlaže sljedeće preventivne mjere, odnosno savjete koje možemo uputiti osobi koja se našla u situaciji elektronskog nasilja:

- savjetovati osobu da ne uspostavlja više kontakt sa nasilnikom i da ne odgovara na poruke ili pozive upućene od strane istog;
- reći osobi da sačuva sva dopisivanja u svrhu dokaza, da ih ne mijenja ni na koji način, da ih čuva i u elektronskoj i u printanoj formi;
- da sačuva sve informacije koje nedvosmisleno ukazuju na nasilje, te da se obrati organima za sprovođenje zakona;
- ukoliko se uznemiravanje nastavi, prijaviti nalog direktno društvenoj mreži. Kreatori društvenih mreža ne dozvoljavaju ovakvo ponašanje, te ukoliko se prijavi profil mogu direktno da kontaktiraju nasilnika ili mu uklone profil (još je efikasnije ako profil prijavi više osoba);
- voditi evidenciju o kontaktu sa kreatorima društvenih mreža kao i državnim službenicima;
- kada osoba kontaktira policiju, treba da ima sve opipljive dokaze, a ukoliko se radi o ozbiljnoj prijetnji policija može uputiti državnim ili saveznim vlastima predmet radi istrage te na taj način nasilnik može krivično da odgovara;

- ako se žrtva boji da reaguje potrebno je pomoć potražiti kroz druge resurse kao što su različiti sistemi za podršku korisnicima i slično (Chandrashekar i sar., 2017).

Froeschle i sar. (2011) ističu kako je veoma bitno uključiti cijelu porodicu u program prevencije, te podučavati roditelje digitalnim vještinama. Veoma je važno da se između djece i roditelja izgradi odnos povjerenja i da imaju neke zajedničke aktivnosti na internetu, kao što su zajednička internet stranica, da prave snimke, albume fotografija i slično. Često se dešava da djeca osjećaju strah da priznaju roditeljima da su žrtve elektronskog nasilja, jer misle da će naići na nerazumijevanje. Ukoliko djeca vide da roditelji vladaju digitalnim vještinama, veća je vjerovatnoća da će osjetiti sigurnost i povjerenje da im prijave slučajevne elektronskog nasilja. Nije potrebno da roditelji budu informisani o svim digitalnim dostignućima današnjice nego da pokažu interesovanje za aktivnosti njihove djece na internetu. Veoma dobra strategija za izgradnju odnosa povjerenja između roditelja i djeteta je da roditelj od djeteta traži pomoć oko interneta, da mu dijete objasni kako se nešto koristi i slično, jer će na taj način dijete biti ohrabreno i osjetiće se uvažanim od strane roditelja, pa će se i ono samo osjećati sigurnim da traži pomoć od roditelja ukoliko trpi elektronsko nasilje ili druge neugodnosti na internetu. Prijetnje i zastrašivanje stvaraju kontraefekat i to je nešto što bi roditelji trebali izbjegavati kada je u pitanju prevencija elektronskog nasilja. Neke od aktivnosti koje se mogu sprovoditi u školama su: objavljivanje tekstova o elektronskom nasilju u školskim časopisima i na internet stranicama škole, gledanje filmova na časovima odjeljske zajednice o ovom fenomenu, posjete predstavnika MUP-a da razgovaraju sa djecom o mjerama zaštite od elektronskog nasilja, organizovanje vršnjačke obuke, gdje bi stariji učenici obučavali mlađe o digitalnim vještinama, te kutija u holu škole u koju bi učenici, a i roditelji mogli anonimno da pišu svoja iskustva sa elektronskim nasiljem (Kuzmanović i sar., 2016). Roberto (2017) ukazuje na to da roditelji nerijetko nisu svjesni opasnosti nekontrolisane upotrebe interneta, te da će se ukoliko im se predstave negativne posljedice, na drugačiji način ophoditi prema djetetu i pričati mu o rizicima na internetu i ohrabrivati ga da prijavi elektronsko nasilje.

7. Zaključak

Utjecaj informaciono- komunikacijskih tehnologija na djecu i adolescente postaje sve značajnije područje, kako iz perspektive uvođenja novih oblika učenja, slobodnog vremena, školskih obaveza, tako i svakodnevnog života uopšte (Pećnik, 2011). Prisutna je zabrinutost da internet utiče na to da djeca i mladi postaju asocijalni i ovisni o tehnologiji, da mijenjaju društveni svijet za virtuelni, te da ih nove tehnologije odvajaju od članova porodice (Vejmelka i sar., 2017).

Virtuelni svijet je dio odrastanja djece u savremenom svijetu, te je stoga veoma bitno pristupiti ozbiljno svim rizicima koji se mogu pojaviti u istom (Kurtušić, 2017). Neki autori smatraju da je djeci urođeno da prihvataju i koriste nove tehnologije, to jeste da im je to prirodno kao disanje (Tapscott, 1998; prema Smith, 2008). Prensky (2001) smatra da djeca i adolescenti danas obrađuju nove informacije na potpuno drugačiji način od svojih prethodnika, te ih naziva digitalnim urođenimicima. Sinonimi za pomenuti naziv su i: „net generacija, Y generacija, te gejmer generacija“ (Jones i Shao, 2011; prema Prensky, 2001). Karakteristike digitalnih urođenika su: brzo korištenje i primanje informacija, multitasking, te biranje grafike umjesto teksta (Prensky, 2001).

Elektronsko nasilje je novi vid nasilja, koje ima svojstvene karakteristike, koje ga razlikuju od tradicionalnog vršnjačkog nasilja i drugih oblika nasilja. Prema mišljenju nekih autora elektronsko nasilje još uvijek nije fenomen koji zaslužuje toliko pažnje, ali je mnogo više onih koji smatraju da ovom fenomenu treba pristupiti krajnje ozbiljno zbog posljedica koje može imati na djecu i adolescente, a neke od njih su: depresija, beznadežnost, loš akademski učinak, povlačenje, nisko samopouzdanje, pa čak i suicid (Froeschle i sar., 2008).

Bitnu ulogu u kontekstu elektronskog nasilja zauzimaju roditelji, nastavnici i vršnjaci. (Williams i Guerra, 2007; prema Kurtušić, 2017). Roditelji uviđaju promjene u ponašanju svoje djece, ali često ne znaju kako adekvatno da reaguju, te se kod njih javljaju strah i zbunjenost, a nerijetko i osjećaj bespomoćnosti (Nikodem i sar., 2014). Roditelji i nastavnici mogu mnogo toga da urade po pitanju bezbjednosti djece i adolescenata na internetu, ali je bitnije da budu podrška i oslonac da isti sami preuzmu odgovornost za svoje ponašanje i reputaciju na internetu (Pećnik, 2011). Iako škola igra važnu ulogu kada je u pitanju razvoj digitalnih vještina kod djece i adolescenata, česta je pojava da su isti u ovom domenu iznad svojih nastavnika, što stvara potrebu za mijenjanjem cijelog obrazovnog sistema i kreiranjem

drugačijih pristupa (Kerawalla i Crook, 2002; prema Nikodem, 2014). Važno je raditi na tome da se smanji generacijski jaz i da roditelji i nastavnici mogu da edukuju djecu o tome kako da bezbjedno koriste internet (Kušić, 2010).

Bitna stavka u vezi sa korištenjem interneta je i zaštita privatnosti. Privatnost djece i mladih na društvenim mrežama može biti narušena na različite načine, te njihovi lični podaci mogu biti zloupotrebjeni. Dodatna opasnost je i ta što djeca nemaju razvijenu svijest o važnosti zaštite ličnih podataka, te sadržaja koje objavljuju, a takođe često ignorišu uputstva za zaštitu podataka od kreatora društvenih mreža. Isto tako, nerijetko djeca imaju više profila na društvenim mrežama i često se lažno predstavljaju. Veoma je važno edukovati djecu, upoznati ih sa pojmom privatnosti, te im objasniti potencijalne negativne posljedice ukoliko je ista narušena (Kušić, 2010).

Na osnovu prethodno navedenog, evidentna je potreba za osmišljavanjem adekvatnih programa prevencije elektronskog nasilja, pri čemu je važno isticati prednosti, a ne samo negativne strane korištenja interneta, da bi se na taj način izbjegao otpor i razvijalo kritičko mišljenje kod djece i adolescenata (Diamanduros, Downs i Jenkins, 2008). U radu su predstavljena četiri programa prevencije, a to su: KiVa program, ConRed program, Program prevencije „Medienhelden“, te Program prevencije „Peer- led Model“. Iako se pomenuti programi sadržajno razlikuju, ono što im je zajedničko je da su se pokazali efikasnim kada je u pitanju smanjenje elektronskog nasilja i faktora koji su povezani sa ovim fenomenom, a s druge strane dovode do razvijanja empatije prema žrtvama elektronskog nasillja i utiču na opštu dobrobit kako u školama, tako i u cijeloj zajednici, povezujući roditelje, nastavnike i učenike.

8. Literatura

- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescents' competence and substance use. *Journal of Early Adolescence*, 11 (1). 56- 95.
- Bišćan, D. (2015). Samopoštovanje, sramežljivost i privrženost prijateljima kao prediktori činjenja i izloženosti vršnjačkom nasilju putem interneta. Sveučilište u Zagrebu
- Boyd, D. M., Ellison, N.B. (2008). *Social Network Sites: Definition, History and Scholarship*. *Journal of Computer – Mediated Communication*. 13 (2008), 210- 230.
- Capurso, S., Paradžik, Lj., Čale Mratović, M. (2017). Cyberbullying among children and adolescents- an overview of epidemiological studies and effective preventive programs. *Kriminologija & socijalna integracija* 25 (1), 127- 137. <https://doi.org/10.31299/ksi.25.1.5>.
- Carević, N., Mihalić, M., & Sklepić, M. (2014). Ovisnost o internetu među srednjoškolcima. *Socijalna politika i socijalni rad*, 2(1), 64- 81.
- Carr, N. (2011). *Plitko; Što internet čini našem mozgu*. Zagreb. Naklada Jesenski i Turk
- Cetin, B., Yaman, E. i Peker, A. (2011). Cyber victim and bullying scale: A study of validity and reliability, *Computers and Education*, 57, 2261-22714
- Chandrashekhar, A. M., Mukhta, G. S., & Anjana, D.K. (2016). Bullying and Cyberstalking and cyberbullying: Effects and prevention measures. *Imperial Journal of Interdisciplinary Research*, 2(3), 95- 102.
- Chaux, E., Velasquez. A.M., Schultze- Krumbholz, A., & Scheithauer, H. (2016). Effects of the cyberbullying prevention program media heroes (Medienhelden) on traditional bullying. *Aggressive behavior*, 42(2), 157- 165.

- Comunicar, R., & Casas, J.A. (2012). The ConRed Program, an Evidence- based Practice. Comunicar
- Deenamjued, R., Kulachai, W. (2017). Antecedents of cyber bullying behaviours of high school students: A case study of Facebook. Conference of the International Journal of arts and science, 10 (2). 295- 304.
- Diamanduros, T., Downs, E. i Jenkins, S. (2008). The role of school psychologists in the assessment, prevention and intervention of cyberbullying, *Psychology in the schools*, Vol. 45(8), 2008.
- Dilmac, B. (2009). Psychological Needs as a Predictor of Cyber bullying: a Preliminary Report on College Students, *Educational Sciences: Theory and Practice*, 9 (3), 1307-1325
- Donedan, R. (2012). Bullying and Cyberbullying: History, Statistics, Law, Prevention and Analysis. *The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*, Vol. 3(1), 2012.
- Efobi, A., Nwokolo, C. (2014). *Relationship between Parenting Styles and Tendency to Bullying Behaviour among Adolescents*. *Journal of Education & Human Development*, 3 (1), 507- 521.
- Elgar, F., Napoletano, A., Saul, G., Dirks, M., Craig, W., Poteat, P., Holt, M. & Koenig, B. (2014). Cyberbullying Victimization and Mental Health in Adolescents and the Moderating Role of Family Dinners. *American Medical Association*, 168 (11), 1015-1022.
- Froeschle, J., G., Crews, C., & Li, J. (2011). *A school and technology based program: Healing families affected by cyberbullying*.

- Govindappa, L., Kasi, S., & Henry, G. (2014). Internet use and risk taking behaviors among adolescents. *The Indian Journal of Pediatrics*, 81(9), 949- 949.
- Grbavac, J., & Grbavac, V. (2014). Pojava društvenih mreža kao globalnog komunikacijskog fenomena. *Media, culture and public relations*, 5(2), 206- 219.
- Klarić, M. (2016). Zaštita osobnih podataka i Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. *Zbornik radova pravnog fakulteta u Splitu*, 53 (4), 973-990. <https://doi.org/10.31142/zrpf.2016.53.122.973>
- Kostić- Opsenica, J., & Panić, T.P. (2017). Internet and mental health of adolescents. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* (43-7), 197- 216
- Kostić, J.O., Panić, T., & Cakić, V. (2015). Karakteristike nosilaca uloga u elektronskom maltretiranju. *Applied Psychology*, 8 (2), 131- 146.
- Kurtušić, S. (2017). *Prevenција elektronskog zlostavljanja adolescenata*. Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:077698>
- Kušić, S. (2010). Online društvene mreže i društveno umrežavanje kod učenika osnovne škole: Navike Facebook generacije. *Život i škola*, br. 24 (2/2010), god. 56, str. 103-125.
- Kuzmanović, D., Lajović, B., Grujić, S. i Medenica, G. (2016). Digitalno nasilje- prevencija i reagovanje. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i Pedagoško društvo Srbije, UNICEF, Cicero: Beograd
- Lee, J., Abell, N., & Holmes, J.L. (2015). Validation of measures of cyberbullying perpetration and victimization in emerging adulthood. *Research on Social Work Practice*, 27 (4), 456-467.
- Li, Q. (2010). Cyberbullying in High Schools: A Study of Students' Behaviour and Beliefs about This New Phenomenon, *Journal of Aggression, Maltreatment, and Trauma*, 19(4), 372-392.

- Manzuoli, C.H., & Medina, L.C. (2017). Determining Factors for Cyberbullying Prevention Programmes. *International Education Studies*. 10(12), 52- 60.
- Menesini, E., Nocentini, A., Palladino, B. E. (2012). Empowering students Against Bullying and Cyberbullying: Evaluation of an Italian Peer- led Model. *International Journal of Conflict and Violence*. 6 (2) 314- 321.
- Muratbegović, E., Vujović, S. (2016). Ponašanje i navike djece na internetu: stavovi djece, roditelja i nastavnika informatike. Save the children, Amos Graf Sarajevo
- Nikodem, K., Kudek Mirošević, J., Bunjevac Nikodem, S. (2014). Internet i svakodnevne obaveze djece. Analiza povezanosti korištenja interneta i svakodnevnih obaveza zagrebačkih osnovnoškolaca. *Socijalna ekologija*. Vol. 23 No. 2. pp. 211- 235.
- Ozdemir, Y. (2014). *Cyber victimization and adolescent self- esteem: The role of communication with parents*. *Asian Journal of Social Psychology*. 17 (2014), 255- 263.
- Pećnik, N., Tokić, A. (2011). Roditelji i djeca na pragu adolescencije: pogled iz tri kuta izazovi i podrška. Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti. Intergrafika- TTŽ, d.o.o., Zagreb
- Plichta, P., Pyzalski, J., & Barlinska, J. (2018). Cyberbullying Versus Self- Image Creation on the Internet: Are the Underlying Mechanisms different in Young Adults with Disabilities? *Interdisciplinary Contexts of Special Pedagogy*. No. 20. pp. 115- 134.
- Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*. 9(5):1-6.
Preuzeto sa <http://counselinguotfitters.com/vistas/vistas11/Article65.pdf>
- Putnik, N., Babić, L., Kordić, B. (2014). Socio- psihološki i bezbednosni rizici narušavanja privatnosti na društvenim mrežama. Paper presented at Sinteza 2014-

Impact of the Internet on Business Activities in Serbia and Worldwide.
doi:10.15308/sinteza-2014-683-686

RAK. (30.05.2017). www.rak.ba. Godišnja anketa korištenja RAK dozvola za pružanje internet usluga u Bosni i Hercegovini za 2016. godinu. Pristupljeno 05.02.2018. na <https://rak.ba/bos/?uid=1272548201>

Roberto, A., Eden, J., Deiss, D., Savage, M., & Ramos- Salazar, L. (2017). The short-term effects of a Cyberbullying prevention intervention for parents of middle school students. *International journal of environmental research and public health*, 14 (9), 1038.

Robotić, P. (2015). Zamke virtualnog svijeta: zaštita djece i mladih na internetu i prevencija ovisnosti. *Journal of Applied Health Sciences= Časopis za primijenjene zdravstvene znanosti*, 1(2), 81- 96. Preuzeto sa <https://doi.org/10.24141/1/1/2/1>.

Sahin, M. (2012). The relationship between the cyberbullying/cybervictimization and loneliness among adolescents, *Children and Youth Services Review*, 34, 834- 837.

Schultze- Krumbholz, A., Wolfer, R., Zagorscak, P. i Scheithauer, H. (2012). Stakeholders' Perception of the Cyberbullying Prevention Program „Medienhelden“. *Bullying and Cyberbullying: The Interface between Science and Practice, October 2012, Vienna*.

Schultze- Krumbholz, A., Zagorscak, P., Wolfer, R. i Scheithauer, H. (2014). Prevention von Cybermobbing und Reduzierung aggressiven Verhaltens Jugendlicher durch das Programm Medienhelden: Ergebnisse einer Evaluationsstudie. *Diskurs Kindheits- und Jugendforschung Heft 1- 2014*, 61- 79.

Semerci, A. (2015). Examining middle school students' views on text bullying. Springer Science and Business Media. New York

- Smith, P.K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., & Tippett, N. (2008). Cyberbullying: its Nature and Impact in Secondary School Pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49, 376- 385.
- Stauffer, S., Heath, M.A., Coyne, S.M., & Ferrin, S. (2012). High school teachers' perception of cyberbullying prevention and intervention strategies. *Psychology in the Schools*, 49(4), 352- 367.
- Strabić, N., i Tokić Milaković., A. (2016). Elektroničko nasilje među djecom i njegova usporedba s klasičnim oblicima vršnjačkog nasilja. *Kriminologija & socijalna integracija*, 24 (2), 166- 183. <https://doi.org/10.31299/ksi.24.2.8>
- Ševčikova, A., Šmahel, D., Otavova, M. (2012). The perception of cyberbullying in adolescent victims, *Emotional and Behavioural Difficulties*, 17, 319- 328.
- Van Hee, C., Lefever, E., Verhoeven, B., Mennes, J., Desmet, B., De Pauw, G., & Hoste, V. (2015). Automatic detection and prevention of cyberbullying. In *International Conference on Human and Social Analytics (HUSO 2015) (pp. 13- 18). IARIA*
- Van Mechelen, M., Slegers, K., Debroyen, J., & De Grooff, D. (2014). Increasing children's self- regulation in the prevention of traditional and cyber- bullying: what the children think? *Ku Leuven, Leuven*.
- Vejmelka, L., Strabić, N., & Jazvo, M. (2017). Online aktivnosti i rizična ponašanja adolescenata u virtualnom okruženju. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 26(1), 59- 78.
- Young, A. (2014). Privacy protection strategies on Facebook: The internet privacy paradox revisited. *Department of Information Systems, University of Maryland, Baltimore Country*.